

**MINISTERUL EDUCAȚIEI, CERCETĂRII, TINERETULUI ȘI SPORTULUI
UNIVERSITATEA “1 DECEMBRIE 1918” ALBA IULIA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOLOGIE
CATEDRA DE ISTORIE**

TEZĂ DE DOCTORAT

- REZUMAT -

**COORDONATORI ȘTIINȚIFICI:
PROF. UNIV. DR. VALENTIN VASILIEV
PROF. UNIV. DR. FLORIN DRAȘOVEAN**

**DOCTORAND:
GEORGE MARINESCU**

**ALBA IULIA
2010
MINISTERUL EDUCAȚIEI, CERCETĂRII, TINERETULUI ȘI SPORTULUI
UNIVERSITATEA “1 DECEMBRIE 1918” ALBA IULIA**

**FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOLOGIE
CATEDRA DE ISTORIE**

**PRIMA EPOCĂ A FIERULUI (HALLSTATT) ÎN BAZINUL
SOMEȘULUI MARE**

- REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT -

**COORDONATORI ȘTIINȚIFICI:
PROF. UNIV. DR. VALENTIN VASILIEV
PROF. UNIV. DR. FLORIN DRAȘOVEAN**

**DOCTORAND:
GEORGE MARINESCU**

**ALBA IULIA
2010**

CUPRINS

Introducere

I.	I. 1. Cadrul geografic.....	3
	I. 2. Istoricul cercetărilor.....	3
II.	Considerații asupra Bronzului târziu.....	5
III.	Perioada Hallstatt A în bazinul Someșului Mare.....	6
IV.	Repertoriul descoperirilor arheologice de la sfârșitul epocii bronzului și prima epocă a fierului.....	7
V.	Habitatul in prima epocă a fierului.....	7
	V. 1. Așezări fortificate și fortificații de refugiu	
	V. 2. Așezări nefortificate (deschise)	
	V. 3. Locuințe	
	V. 4. Alte categorii	
	V. 5. Concluzii	
VI.	Inventarul arheologic.....	8
	VI. 1. Unelte	
	VI. 2. Arme	
	VI. 3. Podoabe	
	VI. 4. Vase de bronz	
	VI. 5. Piese de harnașament	
	VI. 6. Ceramica (tipuri și evoluție)	
	VI. 7. Alte categorii	
	VI. 8. Concluzii	
VII.	Descoperiri cu caracter scitic (Ha D).....	10
	VII. 1. Morminte si necropole	
	VII. 2. Rit si ritual funerar	
	VII. 3. Inventarul arheologic	
	VII. 4. Datarea descoperirilor cu caracter scitic	
VIII.	Metalurgia la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului.....	11
	VIII. 1. Metalurgia bronzului	
	VIII. 2. Metalurgia aurului	
	VIII. 3. Metalurgia fierului	
IX.	Descoperiri arheologice legate de viața spirituală.....	13
	IX. 1. Arta	
	IX. 2. Credințe	
X.	Considerații cronologice si istorice.....	14
	Bibliografie selectivă.....	17

Introducere

I. 1. Cadrul geografic

Bazinul Someșului Mare este situat în partea central-nordică a României, reprezentând zona de nord-est a Transilvaniei. Teritoriul este delimitat la nord și est de masivele muntoase ale Carpaților Orientali (Țibleș, Rodna, Bârgău, Călimani) care-i separă de Maramureș și Moldova, în partea de sud-est zona este mărginită de bazinul superior al Mureșului, în partea de sud cuprinde jumătatea nordică a *Câmpiei Transilvaniei*, iar în partea de vest este mărginit de bazinul inferior al Someșului Mic până la confluența cu Someșul Mare de la Dej. Din punct de vedere administrativ zona cuprinde limitele actualului județ Bistrița-Năsăud, nord-vestul județului Mureș și nord-estul județului Cluj.

Teritoriul regiunii studiate este variat și complex, fiind format din unități montane (36%) ce se deschid sub forma unui amfiteatru spre valea Someșului Mare, desfășurate între 2279 m și 800 m altitudine și unități colinare (64 %), ce aparțin Podișului Transilvaniei, aflat între 400-800 m altitudine. În partea de sud a teritoriului se află „*Câmpia*” Transilvaniei, unitatea de relief care din punct de vedere geomorfologic nu corespunde zonei de câmpie, având mai mult elemente care o încadrează în zona de deal. Lipsa câmpiei *propriu-zise* este suplinită de luncile văilor principale, uneori destul de largi. Rețeaua hidrografică a regiunii este bogată fiind tributară câtorva râuri principale – Someșul Mare, Șieul și Bistrița Ardeleană – cu izvoare în zona montană. Condițiile de sol și climă, așezarea geografică și relieful regiunii au favorizat apariția și dezvoltarea unei flore și faune de o mare diversitate.

Analizele sporo-polinice* oferă posibilitatea reconstituirii succesiunii modificărilor paleoclimatice. Perioada reprezentată de sfârșitul epocii bronzului și prima epocă a fierului, se încadrează în perioada Holocenului, mai precis în ultima etapă a *Subborealului* care debutează în jurul anului 3000/2600 î.e.n. cu un climat cald și mai uscat, care a favorizat silvostepa și în perioada *Subatlanticului* (*postglaciarul târziu*) care debutează aproximativ în jurul anului 1000/800 î.e.n. cu o climă mai rece și mai umedă. Analizele palinologice indică faptul că, după anul 1000 î.e.n. clima devine mai umedă cu ploi abundente și treptat mai caldă, climat care favorizează creșterea vitelor.

Descoperirile arheologice și studiile arheozoologice contribuie la recrearea unei imagini aproximative asupra faunei de la sfârșitul epocii bronzului și din prima epocă a fierului. În majoritatea așezărilor hallstatiene din spațiul intracarpatic, unde s-au făcut studii arheozoologice s-a dovedit o predilecție a acestor comunități în folosirea din rândul animalelor sălbatice a cerbului (*Cervus elaphus*), mistrețului (*Sus scrofa ferus*) și bourului (*Bos primigenius*). Pentru întregirea mediului natural în care au evoluat populațiile preistorice de la sfârșitul epocii bronzului și prima epocă a fierului din bazinul Someșului Mare, un rol important l-au avut și rezervele naturale exploatabile în preistorie. În primul rând, sarea a jucat în mod sigur un rol foarte important, fiind una dintre principalele surse de prosperitate ale zonei, dovezi arheologice fiind identificate în așezările de la Dej, Figa sau Sărățel. Minereurile neferoase (cupru și aur) din Munții Rodnei au constituit încă din preistorie o altă bogăție a zonei. Altă bogăție a zonei cunoscută și în preistorie, a constat în exploatarea pietrei, *rio-dacitul* din zona Ciceului, acesta fiind folosit încă din epoca bronzului la prelucrarea râșnițelor și mai târziu a pietrelor de moară. În concluzie, se poate afirma că la sfârșitul epocii bronzului și în prima epocă a fierului comunitățile care au locuit în bazinul Someșului Mare au beneficiat de un cadru geo-morfologic avantajos corelat cu o climă prielnică, acestea favorizând viața sub toate aspectele ei, ilustrată și printr-o bună și constantă populare a zonei.

I. 2. Istoricul cercetării

Primele informații despre descoperiri arheologice provenite din bazinul Someșului Mare sunt semnalate la sfârșitul secolului al XVIII-lea, prima descoperire arheologică aparținând primei epoci a fierului, din zona Bistriței fiind depozitul de bronzuri de la Arcalia descoperit întâmplător în anul 1793. În secolul al XIX-lea se remarcă mai ales preocuparea pentru achiziționarea de piese și depozite din bronz, toate descoperirile fiind întâmplătoare. O mare parte din aceste piese au intrat în colecțiile unor oameni înstăriți, din diverse familii nobiliare, din Transilvania nordică care au strâns sub numele generic de „*antichități*” diverse curiozități (fosile, minerale și piese arheologice din diferite perioade istorice), ulterior îmbogățind colecții de stat și particulare mai întâi pe cele de la Viena, Budapesta și Sibiu și apoi pe cele de la Cluj, București, Bistrița și Năsăud. Pentru nord-estul Transilvaniei importante sunt cele două mari colecții organizate cu caracter didactic, de la Bistrița (1852) și

* Pentru zona în discuție până în prezent nu există analize sporo-polinice.

Năsăud (1863), care au avut areale diferite de manifestare și alimentare a fondul documentar, una deservind zona ocupată de sași (*Nösnerland*), iar cealaltă „*Țara Năsăudului*” ocupată în special de populație românească, acestea constituind nucleul viitoarelor muzee înființate ulterior. Pentru zonele ocupate în special de populația maghiară, din fostul comitat Szolnok- Doboka, importante au fost unele colecții particulare, dintre care cele mai însemnate au fost cea a lui Fr. Floth (Beclean), J. Temesváry (Gherla), D. Teleki (Gornești).

După cum s-a precizat anterior majoritatea descoperirilor s-au făcut accidental sau prin săpături de mică amploare, având un rol mai mult informativ, situație care se prelungește până în perioada interbelică. Exemple în acest sens îl constituie săpăturile de o mai mare anvergură fără însă a avea un caracter sistematic efectuate în 1875 de K. Torma la Cristeștii Ciceului (Ilișua), săpătura de control (sondaj) efectuată de I. Marțian și F. Floth în toamna anului 1903 la Rusu de Jos sau săpăturile de mică amploare efectuate de Pósta Béla într-o așezare de la sfârșitul epocii bronzului în perimetrul localității Dobric.

În perioada interbelică apar primele cercetări de suprafață mai amănunțite și unele săpături sistematice. Odată cu apariția unor buni cunoscători ai preistoriei, I. Marțian și mai ales M. Roska, apar primele repertorii arheologice în care este inclusă consistent zona în discuție. Acum ceramica și artefactele, altele decât cele din metal, încep să aibă o mai mare importanță.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XX-lea, apar și pentru zona de nord-est a Transilvaniei primele cercetări științifice de amploare, efectuate de cercetători din centrele universitare de la Cluj-Napoca și București, însoțiți de cercetători locali.

Dintre numeroasele cercetări privind sfârșitul epocii bronzului amintim pe cele de la Bistrița „*Cetate*” (I. H. Crișan și Șt. Dănilă -1958-1962) unde s-a descoperit o necropolă de incinerare aparținând culturii Wietenberg; Șieu-Măgheruș „*Hederiș-Cetate*” unde N. Vlăsa și Șt. Dănilă în 1960 au identificat o fortificație aparținând culturii Wietenberg; Coldău „*Varbă*” unde N. Vlăsa a efectuat săpături sistematice în fortificația din epoca bronzului aparținând culturii Wietenberg, aducând noi elemente privind modul de construcție a sistemului defensiv și au fost puse în evidență elemente care susțin o ipotetică prelungire a culturii Wietenberg în Br D și o presupusă prezență a unor elemente de tip Suci de Sus. Cercetările din necropola de la Dumbrăvița și descoperirea depozitului de bronzuri de la Perișor efectuate de T. Soroceanu și Al. Retegan au adus noi argumente pentru sprijinirea prelungirii culturii Wietenberg în Br D ca și cercetările efectuate de G. Marinescu privind cultura Noua la Archiud „*Hânsuri*” unde a fost identificată o necropolă și așezările de la Bistrița „*Cighir*” și Fântânele „*Rât*”.

Cercetarea Hallstatt-ului timpuriu și mijlociu în bazinul Someșului Mare s-a concentrat mai ales asupra fortificațiilor de refugiu, cum sunt cele de la Sărățel „*Cetate*”, începând cu 1959 și continuând cu intermitențe până în 1968 de N. Vlăsa, Șt. Dănilă și colaboratorii; la Dumitrița „*Cetate*” începute în 1966 de K. Horedt și Șt. Dănilă și continuate ulterior între 1976-1978 de G. Marinescu și C. Gaiu; la Ciceu Corabia „*Măgura*” efectuate de V. Vasiliev și C. Gaiu în 1977-1978, cercetările demonstrând fragilitatea teoriei *miezurilor arse* – *Schlackenwall* și au impus necesitatea renunțării la ea în discursul științific; sau cele efectuate de V. Vasiliev la Dej „*Dealul Florilor*” între anii 1989-1991.

Descoperirile de piese și depozite de bronzuri au continuat și după 1950, multe dintre ele fiind recuperate în întregime, iar locul de depunere fiind investigat prin sondaje. Dintre cele mai importante depozite de la sfârșitul epocii bronzului și din Hallstatt-ul timpuriu din nord-estul Transilvaniei, amintim pe cele descoperite la: Blăjenii de Jos „*Rățicel*” în 1952; Archiud „*Dealul Fragilor*” prin 1952; Stupini „*Vătaștină*” în 1966; Ciceu-Corabia „*Măgura*” în 1968; Buza „*Dosul Țăpieșului*” în 1970; Visuia „*La Țigă*” în 1971; Țigău „*La Dâmburi*” în 1975; Perișor „*După Dâlme*” în 1976; Agrieș „*Dosul Iederii*” în 1977. Descoperirea la Coldău „*Varbă*” a unui depozit compus din două piese de fier, a permis lui N. Vlăsa să facă unele clarificări privind încadrarea celor două piese de fier în Ha C și implicit legate de apariția fierului în bazinul carpatic.

Cercetarea zonei a adus contribuții importante și pentru clarificarea unor probleme legate de Hallstatt-ul târziu și grupul scitic din Transilvania. Dintre descoperirile mai importante amintim cercetarea sistematică efectuată în 1970 de V. Vasiliev la Băița „*La Jie*” care a dus la descoperirea unei necropole birituale. Importanța deosebită a acestei descoperiri constă în faptul că aceasta surprinde momentul tracizării enclavei scitice din Transilvania, fiind și cea mai târzie descoperire a grupului scitic, datându-se la sfârșitul secolului al VI-lea și prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n. Importante necropole au fost cercetate de I. H. Crișan și colaboratorii la Fântânele „*Dîmbul Popii*” și cele descoperite de G. Marinescu la Budești-Fânațe „*Benișoara*”, Mărișelu „*Coasta Domneștilor*”, Șopteriu „*La Curmătură*” sau Fântânița.

Dintre cercetările efectuate după 1990 amintim pe cele efectuate de C. Gaiu la Ocnița „*La Ștefăluclu*” și la Stupini „*Vătaștină*”. Cercetările de la Stupini „*Fânașele Archiudului*” între 1996-2007 de C. Gaiu și G. G. Marinescu au dus la descoperirea unei așezări aparținând culturii Gáva, fiind practic cea mai bine cercetată așezare de acest tip în zona analizată. Cercetări mai însemnate au mai fost efectuate la Vermeș „*Căminul Cultural*” și Chiraleș „*Pe Deal*”. Dintre descoperirile de la sfârșitul epocii bronzului, efectuate după 1990 amintim cercetările efectuate de C. Gaiu în necropola culturii Noua de la Comlod și de G. Rădulescu în așezarea de la Șieu-Odorhei „*Șomoștaua*”. Cercetări foarte recente sunt cele efectuate de V. Cavruc și colaboratorii la Figa „*Băile Figa*”, unde au fost descoperite urme de exploatare a sării, datate prin analize de laborator (C¹⁴), în jurul anului 1000 î.e.n. și cele efectuate în 2009 de G. G. Marinescu la Chiochiș „*Pe Clejă*” și Țigău „*La Dâmburi*” unde a fost pentru prima oară identificată o stratigrafie verticală privind sfârșitul epocii bronzului în bazinul Someșului Mare.

II. Considerații asupra Bronzului târziu

Pentru mai buna înțelegere a fenomenelor care s-au petrecut la sfârșitul epocii bronzului în bazinul Someșului Mare s-a considerat necesară o scurtă prezentare a evoluției culturale din zonele limitrofe mai apropiate sau mai îndepărtate (Crișana, Maramureș, Transilvania centrală și de sud-vest), fiind tratate pe scurt evoluția și principale caracteristici ale culturilor Wietenberg, Noua, Suci de Sus și ale grupurilor Cehăluț, Lăpuș și Igrîța, ele influențând în proporții diferite spațiul analizat.

În stadiul actual al cercetării se poate presupune existența la sfârșitul epocii bronzului în bazinul Someșului Mare a două mari etape (I și II), ultima cu două faze de evoluție

Prima etapă este reprezentată de faza finală a culturii Wietenberg, faza IV. Dacă în anumite părți din spațiul intracarpatic arealul culturii Wietenberg se restrânge treptat, urmare a presiunilor externe în bazinul Someșului Mare comunitățile de tip Wietenberg își continuă neîntrerupt evoluția. Elemente caracteristice ale acestei etape sunt observate în primul rând prin modificările survenite asupra ceramicii, specifică perioadei fiind o ceramică de o calitate superioară decorată printr-un nou ornament, *împunsături succesive în canal lat* - „*Breite Absatzstich*”, prin care se realizau motive caracteristice repertoriului Wietenberg III. (meandrul, spirale frânte, motive în formă de cârlig etc.) dar în noua tehnică. În nord-estul Transilvaniei, descoperiri care se pot încadra în această primă etapă denumite de noi *Wietenberg IVA* s-au făcut la Bretea „*Colnic*”, Bozieș „*Poderei*”, Bistrița „*Han*”, Budești „*Tăuți*”, Chintelnic „*Știubei*”, Ciceu-Corabia „*Sub Cetate*”, Delureni „*Dosul Uilacului*”, Nicula „*Podul Mic*”, Ilișua, Pentic-Dej, Țigău „*La Dâmburi*”. La fel ca și în alte zone din Transilvania intracarpatică și în zona bazinul Someșului Mare au fost descoperite materiale arheologice care atestă o puternică influență vestică din partea grupului Cehăluț. Aceste fragmente ceramice sunt descoperite întotdeauna împreună cu cele de tip Wietenberg, încât nu se poate vorbi de o prezență efectivă a unor grupuri venite de la vest de Meseș, ci mai degrabă de o influență culturală reciprocă. În nord-estul Transilvaniei există și influențe dinspre nord-vest, Maramureș, venite din arealul culturii Suci de Sus II. Dintre descoperirile de tip Suci în nord-estul Transilvaniei sigure sunt doar cele de la Archiud „*Fundătura*”, Ciceu-Corabia „*Sub Cetate*” și Nicula „*Podul Mic*”. O prezență efectivă a unor populații aparținând culturii Suci de Sus, în nord-estul Transilvaniei nu a fost confirmată arheologic în nici o localitate, o astfel de posibilitate ar putea fi regăsită doar într-un spațiu restrâns situat, la nord de Someșul Mare până în zona limitrofă Năsăudului. În stadiul actual al cercetării, optăm în favoarea unor influențe, *importuri* venite din spațiul maramureșean, în defavoarea unei prezențe efective de tip Suci de Sus care să schimbe raportul cultural din zonă.

Etapa a doua se poate împărți, în două faze (a și b), criteriul de bază al diviziunii fiind relația pe care o au noii veniți (cultura Noua) față de autohtoni (cultura Wietenberg târzie).

Prima fază (IIa), este reprezentat de contactul dintre ultimii purtători ai culturii Wietenberg și primii veniți din cadrul culturii Noua, fiind presupusă o conviețuire de scurtă durată între cele două culturi. Elementele de sinteză dintre cele două populații se observă în primul rând în aspectul general al ceramicii, acum predominând o ceramica poroasă în detrimentul celei fine care deși nu dispăre, este rară. Decorul și ornamentele sunt tributare fondului local anterior, fiind alcătuite într-o măsură mai mică din împunsături succesive în canal lat. Diferența semnificativă se observă în privința execuției ornamentului, acum el fiind realizat într-o manieră neglijentă, dar în registre tipice culturii Wietenberg, fapt ce ne-a determinat să încadrăm aceste descoperiri într-o etapă denumită Wietenberg IVb. În privința ornamentării se remarcă o frecvență mai mare a utilizării striurilor față de faza anterioară. Nota distinctă a acestei faze este dată de prezența elementelor de tip Noua (ceramică, ace

tipice, practicarea inhumăției), care acum sunt într-o proporție net superioară față de elementele autohtone (Wietenberg IVb), încât nu se poate vorbi de o influență culturală, ci de o prezență efectivă a purtătorilor culturii Noua. Elemente importante ale unei posibile conviețuirii sunt sugerate de o serie de elemente care individualizează caracterul culturii din Transilvania în comparație cu alte zone din vasta arie a culturii Noua: prezența fragmentelor ceramice de tradiție Wietenberg târzii (IVb) împreună cu cele de tip Noua, numeroase elemente legate de metalurgia bronzului (tipare, turte de bronz, linguri de turnat, depozite cu piese destinate retopirii etc.), existența unor ritualuri funerare deosebite și rar întâlnite în aria de origine (incinerarea în urne depuse în ciste de piatră cu vase care au clare antecedente în mediul autohton anterior sau a inhumăției chircite în ciste de piatră). Toate acestea sunt elemente ce ne determină să luăm în considerare posibilitatea unei conviețuirii pe o perioadă scurtă de timp a ultimilor purtători ai culturii Wietenberg cu primele comunități de tip Noua. În nord-estul Transilvaniei descoperiri de acest tip au fost făcute la Țigău „*La Dâmburi*”, Bistrița „*Cighir*”, Buza „*După Lab*”, Chiochiș „*Pe Clejă*”, Vișoara „*Livada Intensivă*” sau Tonciu „*Dâmbul Pietros*”.

A doua fază (IIb) este caracterizată prin descoperiri de tip Noua „*clasice*” în care factorul Wietenberg este inexistent, în schimb apar elemente care prefigurează următoarea etapă din prima epocă a fierului. În nord-estul Transilvaniei au fost descoperite numeroase așezări (peste 50), majoritatea fiind situate la sud de Someșul Mare și în imediata sa apropiere, la nord de acesta cele mai avansate fiind până în prezent descoperirile de la Chiuză și Dobric. În comparație cu necropolele, așezările nu au beneficiat de săpături de amploare fiind mult mai puțin cunoscute. Așezările sunt întâlnite atât în zone joase cât și mai înalte, fiind nefortificate. Locuințele sunt adâncite în pământ sau de suprafață, unele dintre ele fiind prevăzute cu vetre și având în interior ori adosat locuinței gropi de provizii sau menajere. Aspectele legate de practicile funerare, necropole și morminte izolate, sunt mult mai bine cunoscute, descoperiri de acest fel fiind relativ numeroase în bazinul Someșului Mare și spațiul aflat în imediata sa apropiere. Marea majoritate sunt morminte provenite din necropole plane, cu morminte de inhumăție, morții fiind așezați în poziție chircită, orientați fără o regulă anume și cu un inventar sărac bazat în mare măsură pe ceramică. Inventarul specific acestei faze este alcătuit într-o mare proporție din ceramică, cele mai frecvente tipuri fiind vasul-sac sau borcan, ceștile tronconice cu două torți supraînălțate cu creste sau butoni (*kantharos*) și străchinile de formă sferică sau tronconică. Dintre ornamente se remarcă canelurile dispuse oblic sau vertical pe corpul ceștilor, linii incizate, brâuri crestate și alveole. O mare frecvență în cadrul așezărilor o au obiectele din os (omoplați crestăți, seceri din maxilare, vârfuri de săgeți, dălțițe, sule, ace etc.), din roci tari (râșnițe concave, vârfuri de săgeți și cosoare din silex, topoare cu gaură de înmănușare transversală). Dintre obiectele de metal foarte frecvente sunt diverse tipuri de ace.

III. Perioada Hallstatt A în bazinul Someșului Mare

Intervalul cronologic cuprins între sfârșitul epocii bronzului și începutul primei epoci a fierului, reprezentând faza Ha A₁-A₂ este apreciată diferit în cercetarea arheologică românească, în principal fiind trei tendințe majore, pentru fiecare existând argumente solide.

În nord-estul Transilvaniei perioada Hallstatt A reprezintă o etapă de tranziție între sfârșitul epocii bronzului reprezentat de cultura Noua și începutul primei epoci a fierului, marcat de cultura Gáva. Astfel în cadrul acestei perioade, pentru spațiul aflat în discuție și în stadiul actual al cercetării se pot distinge două mari etape, legate genetic una de epoca bronzului și alta de procesul de hallstattizare.

La începutul perioadei Ha A, pe parcursul fazei Ha A₁, în nord-estul Transilvaniei comunitățile culturii Noua își continuă neîntrerupt evoluția foarte probabil până la sfârșitul fazei Ha A₁, descoperirea depozitului de bronzuri de la Țigău fiind un reper important care dovedește prelungirea culturii Noua pe parcursul fazei Ha A₁. Un alt argument care vine să susțină prelungirea culturii Noua în Ha A₁, este asemănarea până la identitate dintre decorul de pe un buton de vas tipic Noua descoperit la Șopteriu „*Gura Mireșului*” și modelul de pe capul unui ac de bronz din depozitul de la Band (seria Cincu –Suseni, Ha A₁). De asemenea, decorul identic de pe cele două piese dovedește pentru prima dată posibila apartenență la cultura Noua a marilor depozite-turnătorii. În paralel cu manifestările Noua târzii, la nord de Someșul Mare se pot presupune și manifestări ale grupului Lăpuș, cu atât mai mult cu cât zona este direct învecinată cu Depresiunea Lăpușului. Legate de o posibilă prezență a grupului Lăpuș sunt unele descoperiri de piese izolate și depozite de bronzuri care nu pot fi atribuite culturii Wietenberg deoarece aceasta era deja dispărută la sfârșitul fazei Br D-Ha A₁ și nici culturii Noua care se extinde doar puțin la nord de Someșul Mare.

Într-o a doua etapă, pe parcursul fazei Ha A₂ apar influențe dinspre grupul Cugir-Band, care este identificat prin descoperiri în imediata apropiere a zonei analizate (Band, Vișinelu) și începând cu a doua jumătate a Ha A₂ primele comunități de tip Gáva care în mod sigur sunt deja prezente la sfârșit de Ha A₂ cele mai timpurii manifestări fiind cele identificate la Ilișua, Dumitrița și Chiraleș. Luând în considerare toate aspectele evidențiate, considerăm îndreptățită folosirea termenului de *fază de tranziție* pentru a desemna perioada Ha A₁-A₂, sec. XII-XI î.e.n.

IV. Repertoriul descoperirilor arheologice de la sfârșitul epocii bronzului și prima epocă a fierului

În elaborarea repertoriului arheologic privind descoperirile de la sfârșitul epocii bronzului și prima epocă a fierului, din acest areal geografic, s-a optat pentru o prezentare în detaliu (istoricul descoperirii, structura, valoarea documentară, încadrarea culturală și cronologică etc.), prin oferirea a cât mai multor informații legate de topografie și de descoperirea în sine. Pe parcursul prezentării descoperirilor s-a acordat o atenție sporită punctelor topografice unde au avut loc cercetări arheologice sistematice (șantiere, sondaje, observații de teren amănunțite) sau unor descoperiri izolate care au o mare însemnătate arheologică (cronologică sau documentar-științifică). În cadrul repertoriului au fost cuprinse și descoperiri mai puțin cunoscute sau inedite, care cu această ocazie sunt analizate unitar și introduse pentru prima oară în circuitul științific. Repertoriul cuprinde 141 de localități cu punctele topografice aferente, plasate pe teritoriul actualelor județe Bistrița-Năsăud, nord-estul județului Cluj și nordul-vestul județului Mureș, fiind o prezentare detaliată a descoperirilor din perioada mai sus amintită, cunoscute până în prezent în acest areal geografic. Repertoriul se dorește un instrument de lucru, supus în permanență modificărilor datorate noilor cercetări științifice cât și noilor descoperiri arheologice care vin să îmbogățească zestrea existentă.

V. Habitatul în prima epocă a fierului

În bazinul Someșului Mare cercetările arheologice au identificat urmele a numeroase așezări deschise dar și fortificații de refugiu, toate demonstrând o intensă și de durată locuire desfășurată din a doua jumătate a fazei Ha A₂ și până la sfârșitul fazei Ha C (a doua jumătate/sfârșitul sec. XI – VII î.e.n.). Pe parcursul acestei lungi perioade formele de habitat prezintă o evoluție continuă pe fondul unei prosperități economice și în strânsă legătură cu o mai buna organizare socio-politică. În evoluția formelor de habitat din zona studiată s-a constatat că într-o primă fază pe parcursul Hallstatt-ului timpuriu caracteristice sunt așezările deschise, urmând ca într-o etapă ulterioară cel mai devreme la sfârșitul Hallstatt-ului timpuriu (Ha B₂ – ½ Ha B₃) și mai ales pe parcursul Hallstatt-ului mijlociu (Ha B₃-C) să apară primele fortificații.

Analiza descoperirilor arheologice demonstrează că în alegerea locurilor pentru așezările deschise din prima fază de evoluție au fost preferate terasele mijlocii și superioare ale principalelor cursuri de apă, locuri dominante față de arealul înconjurător și apărate natural, ferite de inundații și alunecări de teren. Într-o a doua etapă când în zonă există deja fortificații se constată prezența unor așezări și în zone mai joase, aproape de luncile râurilor și implicit de terenurile agricole, preocuparea pentru apărare nefiind acum prioritară în condițiile în care aceasta era realizată organizat la nivelul întregii uniuni de trib în interiorul cetăților de refugiu. Așezările deschise identificate în bazinul Someșului Mare sunt numeroase (peste 80), fapt ce demonstrează o locuire intensă a zonei. Majoritatea au însă un strat de cultură subțire și discontinuu, indicând o locuire de scurtă durată pe parcursul a două-trei generații. În zona analizată nu există nici o așezare care să prezinte o evoluție continuă din Ha B₁ și până în Ha B₃-C. Deși nu a fost surprinsă o astfel de situație stratigrafică, totuși, din analiza comparativă, tipologică și stilistică a materialului ceramic se observă unele diferențe între așezări. Debutul așezărilor se poate presupune că are loc spre sfârșitul fazei Ha A₂ și mai ales în Ha B₁ situația fiind regăsită și în alte spații din Transilvania intracarpatică, argumentele fiind bazate în special pe unele detalii stilistice și tipologice ale ceramicii. Evoluția acestor prime așezări este în special pe parcursul Ha B₁ și continuă uneori și în Ha B₂ (Ilișua „*Castru*”, Chiraleș „*Pe Deal*”, Dumitrița „*Cetate*”). Marea majoritate a așezărilor deschise sunt specifice etapei a doua a Hallstatt-ului timpuriu transilvănean fiind sincrone cu faza Teleac II (Ha B₂-B₃), o parte dintre ele continuând și în Ha C (Stupini „*Fânașele Archiudului*”, „*Vătaștină*”, „*Ocnița „La Ștefăluca*”, Vermeș „*Căminul Cultural*”, Herina „*Dealul Morii*”, Fântânele „*Rât*” etc.)

Într-o a doua etapă de evoluție marcată printr-o mai bună omogenizare și organizare a uniunilor de triburi este reflectată în structura de habitat prin apariția fortificațiilor. În zona aflată în discuție până în prezent au fost identificate doar fortificații de refugiu caracterizate printr-un strat subțire de cultură. Unele fortificații au beneficiat de cercetări sistematice de mai mare amploare cum sunt cele de la Ciceu-Corabia „Măgura”, Dej „Dealul Florilor”, Dumitrița „Cetate”, altele au fost investigate mai mult prin sondaje - Sărățel „Cetate”, în timp ce multe au rămas doar semnalate, atribuirea culturală fiind incertă (Monor, Feleac, Rusu Bârgăului, Buza, Cușma). În amplasarea lor se remarcă folosirea judicioasă a avantajelor fizico-geografice, fiind preferate zone dominante, promontorii izolate sau în lipsa lor boturi de deal și ramificații de dealuri, importantă nefiind înălțimea absolută ci diferența de nivel față de zona imediat înconjurătoare. De asemenea, se constată o predilecție pentru zonele apărate natural din trei părți de pante abrupte, în alegerea locului importantă fiind și apropierea de un curs permanent de apă sau poziționarea strategică la confluența unor râuri care în preistorie erau și rute comerciale. Unele fortificații sunt amplasate ținând cont de bogăția naturală a zonei, cum este sarea exploatabilă la suprafață pentru fortificațiile de la Dej și Sărățel sau rio-dacitul pentru fortificația de la Ciceu-Corabia. Sistemul defensiv compus din șanț-val-palisadă și amploarea fortificațiilor cu incinte în unele cazuri de peste 30 ha, este la un nivel superior față de tot ceea ce s-a construit în epocile anterioare. Săpăturile efectuate de V. Vasiliev, la Ciceu-Corabia au arătat pentru prima dată fragilitatea teoriei „*miezurilor arse*”, demonstrând stratigrafic existența a două faze succesive de fortificare (în prima fază s-a utilizat un parapet casetat și o a doua având ca element principal un val masiv de pământ cu o lungime de cca. 400 m), situația fiind asemănătoare și la Sărățel „Cetate”. Volumul enorm de muncă presupune existența unei comunități numeroase și bine organizate, condusă în această activitate constructivă de o elită conducătoare.

Referitor la tipologia și aspectul locuințelor, cercetările arheologice efectuate au demonstrat că pe parcursul primei epoci a fierului au fost utilizate bordeiele de diverse forme mai ales cele ovale, cât și locuințe semiîngropate și de suprafață care au de regulă o formă patrulateră cu colțurile rotunjite. În cadrul *siturilor* din bazinul Someșului Mare locuințe au fost identificate atât în așezările deschise cât și în fortificațiile de refugiu. În rare cazuri au putut fi observate urmele de stâlpi de la colțuri, în general se presupune că acestea erau construite pe un schelet lemnos, pereții fiind realizați din nuiiele legate cu lut. Marea majoritate sunt de mici dimensiuni, cu o cameră și o suprafață restrânsă de cca. 6-7 m², caracteristice fiind familiile mici cu 5-6 membri, dar există și locuințe mai mari prevăzute cu două camere de 12-15 m², acestea având însă mai mult caracter de excepție. Din punct de vedere al dezvoltării se poate observa o preferință la începutul Hallstatt-ului timpuriu pentru bordeie, pentru ca în fazele următoare caracteristice să fie locuințele de suprafață și cele puțin îngropate. În cadrul unor locuințe cercetările arheologice au identificat vetre care după modul de construcție pot fi diferite, amenajate direct pe sol, pe un pat de cioburi sau pe pietre, cea mai mare parte a locuințelor fiind fără vatră interioară. În cadrul habitatului au fost identificate și gropi de provizii de diferite forme, care în final sunt transformate în gropi menajere. În cazuri rare au fost identificate și gropi cu rol ritual legate în special de cultul fertilității și fecundității. În mod asemănător cu situația din întreaga arie a culturii Gáva-Holihradly aspectele funerare sunt necunoscute presupunându-se și pentru bazinul Someșului Mare practicarea ritului incinerăției, desfășurat după un ritual care nu este perceput arheologic.

În stadiul actual al cercetării nu se cunoaște exact cauza majoră care a determinat sfârșitul așezărilor de tip Gáva din această regiune. Totuși, trebuie precizat că în nord-estul Transilvaniei o lungă perioadă de timp, până la sosirea în zonă a grupului de tip scitic la începutul secolului al VI-lea î.e.n., nu se produc perturbări majore, foarte probabil comunitățile de aici continuându-și neîntrerupt existența și pe parcursul fazei Ha C. Sfârșitul marilor fortificații este rezultatul unui fenomen mai larg care a cuprins întreaga Transilvanie, care are cauze externe generate de intruziunea grupurilor de origine scitică la începutul sec. VI î.e.n.

VI. Inventarul arheologic

Materialul arheologic corespunzător Hallstatt-ului timpuriu și mijlociu (sf. Ha A₂/Ha B₁ – Ha C) aparținând culturii Gáva-Holihradly descoperit în nord-estul Transilvaniei este bine reprezentat fiind bogat și variat, acoperind întreaga perioadă de evoluție a acestei culturi. Privit în ansamblu inventarul poate fi departajat în două mari categorii: obiecte din metal (bronz, fier și aur) și din lut ars (ceramică, obiecte casnice și cu semnificație spirituală). În cadrul inventarului metalic ponderea cea mai însemnată o au obiectele de bronz, cele din fier și aur fiind slab reprezentate. Majoritatea obiectelor din bronz provin din cadrul unor depozite sau din descoperiri întâmplătoare, numărul celor rezultate din cercetări arheologice fiind foarte redus. În cadrul

inventarului metalic au fost definite principalele categorii de obiecte în funcție de utilitatea pieselor (unelte, arme, podoabe, vase de bronz, piese de haranașament), fiind analizate cronologic și tipologic. Materialul ceramic, în cea mai mare măsură inedit, provine din cercetări de tip periegeheză și parțial din cercetări sistematice, este bine reprezentat acoperind aproape toate tipurile ceramice cunoscute în vasta arie a culturii Gáva (Gáva II), dar prezintă și tipuri și ornamentații noi, neatestate în alte părți. În analiza tipologică a ceramicii din bazinul Someșului Mare au fost identificate 10 tipuri principale (vase bitronconice, vase de tip sac și borcan, străchini, castroane, cești și căni, vase cu două torți, fructiere, pahare, forme speciale, vase miniaturale) fiecare având mai multe variante și subvariante. Ornamentația este în primul rând sub forma celei plastice sau în relief, rolul de bază fiind ocupat de canelare, urmate de diverse tipuri de proeminențe, de modelare plastică a pereților prin împingerea pastei moi spre exterior sau interior sau prin aplicarea unor brâuri în relief. Într-o măsură mult mai mică apar și ornamente realizate prin tehnica inciziei și imprimării. În mod similar cu realitățile arheologice din întreaga Transilvanie intracarpatică și în bazinul Someșului Mare materialul arheologic se încadrează într-o a doua etapă din evoluția generală a acestei culturi, denumită Gáva II.

Inventarul arheologic corespunde unei lungi perioade de timp de peste 300 de ani, prezentând o evoluție continuă, constatată și în alte zone din spațiul intracarpatic. Pe baza diferențelor tipologice și prin corelarea cu informațiile stratigrafice obținute în unele situri hallstatiene timpurii mai bine cercetate (Teleac, Mediaș, Reci, Grănicești, Mahala, Somotor), materialul arheologic poate fi împărțit în trei etape: I (sf. Ha A₂–Ha B₁); II (Ha B₂ – ½ Ha B₃) și III (a doua jum. Ha B₃–Ha C), aceasta putând fi împărțită la rândul ei în două etape una timpurie și una mai târzie.

În prima etapă (I) în cadrul inventarului metalic din bazinul Someșului Mare specifice sunt piesele metalice bine lucrate dintr-un material de bună calitate, corespunzătoare seriei de bronzuri de tip Moigrad-Tăteu. Specifice acestei etape din rândul uneltelor amintim celturile cu plisc care reprezintă o perpetuare a tradiției din faza de tranziție (Ha A), celturile decorate pe fețele late cu linii în relief sub forma literei V, T sau Y, cele decorate imediat sub buză cu linii semicirculare, cu linii orizontale paralele pe buză și imediat sub ea sau în unghiuri drepte late. În această etapă sunt întâlnite sub formă fragmentară în cadrul unor depozite ca o perpetuare din fazele anterioare și seceri cu buton de tip Koszider. Caracteristice primei etape sunt secerile cu limbă la mâner (variante Gyermely) și dălțile cu gaură transversală de înmănușare. Din categoria armelor sunt întâlnite vârfuri de lance, săbii cu antene și cupă la mâner, fragmente de platoșe ornamentate. Frecvente în Ha B₁ sunt brățărilor decorate cu capetele deschise sau alăturate, decorate cu creștături, fascicule de linii transversale, „în brăduț” sau neornamentate. Dintre vasele de bronz specifice sunt cazanele cu atașe cruciforme unite de tip B₁. Primei etape îi corespund și numeroase piese de haranașament (bucșe de car, dulii și zăbale). În cadrul depozitelor de bronzuri din această primă etapă frecvent apar piese mai vechi fragmentare scoase din uz, bucăți de benzi metalice, cioturi de turnare, bare și lingouri de bronz, toate fiind elemente care dovedesc intensă practică a metalurgiei în această fază. Ceramica acestei faze prezintă caracteristici care se regăsesc numai în zona de origine a culturii Gáva sau în așezările care prezintă nivele timpurii de locuire. Sunt întâlnite vase bitronconice (tip Ia și Ib), ornamentate prin caneluri, pe diametrul maxim, care se vor regăsi pe parcursul întregii evoluții hallstatiene. Caracteristice acestei etape și fără să continue ulterior sunt vasele bitronconice cu proeminențe hipertrofiate (tipul Ie) întâlnite doar la începutul acestei etape, fiind în legătură directă cu zona de origine a culturii Gáva. În această primă etapă sunt întâlnite și castroane de formă bitronconică din varianta IVd₂ decorate cu striuri în val, uneori acestea fiind intercalate și de linii canelate verticale sau cele din varianta IVd₃ cu buză orizontală decorată prin caneluri concentrice. Frecvent apar străchini în formă de semicalotă, de obicei neornamentate. Străchini caracteristice primei etape și în legătură directă cu etapa anterioară sunt cele din varianta IIIb₁ decorate în partea inferioară cu striuri verticale realizate cu pieptenul sau prin caneluri verticale. Specifice perioadei sunt ceștile în formă de rinichi, varianta Ve₁ cu proeminență hipertrofiată în zona mediană a fundului și varianta Ve₂ decorată cu linii canelate concentrice pe buza interioară. Corespunzător primei etape este și vasul unicat din varianta IXc de formă globulară ornamentat cu linii canelate orizontale și în val în partea superioară, imediat sub buză.

În a doua etapă (II) inventarul metalic descoperit corespunde în linii mari seriei de bronzuri Sângeorgiu de Pădure-Fizeșu Gherlii. Celturi sunt acum de dimensiuni mai mici decât cele din etapa anterioară unele cu aripioare, fiind decorate cu linii orizontale imediat sub buza îngroșată, linii în relief dispuse în forma literei X, în unghiuri ascuțite, linii verticale curbe. Decorul în forma literei Y continuă și în această etapă dar acum el nu mai este realizat din linii drepte, unghiulare, ci din linii ușor curbate. Secerile din varianta Gyermely continuă și în această etapă, fiind regăsite într-o proporție mai redusă. Armele întâlnite în faza anterioară (vârfuri de lance și

săbii cu antene și cupă la mâner) continuă și în această perioadă. Dintre podoabe amintim brățările decorate cu ornamente incizate în formă de „brăduț” sau cele crestate vertical, ace cu capul îngroșat sau cu cap bitronconic, fibulele de tip Unter-Radl în formă de arcuș de vioară și fibulele în formă de ochelari. Dintre vasele de metal specifice Ha B₂ sunt cazanele de bronz cu atașe cruciforme despărțite de tip B₂a, variantă specifică Transilvaniei. Ceramica acestei etape este bine reprezentată prin numeroase tipuri și variante, fiind în general de bună calitate și adesea intens lustruită cu aspect metalic. Vasele bitronconice (tipul Ia și Ib) sunt bine reprezentate prin numeroase exemplare, decorate în special prin caneluri în ghirlandă și verticale pe diametrul maxim. În această etapă apar vasele bitronconice cu umăr puternic profilat și decorate prin caneluri oblice late. Caracteristice etapei sunt și vasele de provizii de mari dimensiuni decorate cu caneluri pe diametrul maxim, ele continuând și în perioada următoare. Des întâlnite în această etapă, dar care vor continua și în etapa următoare sunt străchinile din varianta IIIa₂ și IIIb₄ decorate cu caneluri oblice vizibile și pe exteriorul vaselor. Specifice perioadei sunt străchinile din varianta IIIb₃ bogat ornamentate în interior prin caneluri orizontale, în stea sau sub formă de arc cerc și cele din varianta IIId₁ bogat decorate cu caneluri concentrice pe buza larg evazată. Dintre castroane specifice fazei a doua sunt cele de formă bitronconică din varianta IVd₁, IVd₂ și IVd₄ decorate prin caneluri. Des întâlnite sunt și ceștile tronconice sau cele cu gât cilindric și corp globular, ornamentate pe diametrul maxim cu caneluri verticale fine. În această fază continuă să fie întâlnite din faza anterioară cești în formă de rinichi, varianta Vc₂, dar apare și un nou tip varianta Vc₃. Relativ frecvent în așezările acestei etape sunt întâlnite pahare, vase miniaturale și mai rar vase cu două torți. Legate de acest nivel sunt și vasele unicat varianta IXa vas de biberon și varianta IXb vas de formă sferică.

În a treia etapă (III) în cadrul inventarului metalic care corespunde seriilor de bronzuri Șomartin-Vetiș și Vințu de Jos-Vaidei, se constată că piesele sunt lucrate mai neglijent și în general dintr-un metal de slabă calitate, având o patină verde-albicioasă. În cazul celturilor se constată o tendință de miniaturizare, decorul nu mai ocupă toată suprafața părților late și pare mai degradat „retezat” din zona de început a lamei, fiind compus în general din linii verticale curbe. Specifice perioadei sunt celturile de mici dimensiuni care au pe fața lată o ușoară boltire, parabolică cu partea rotunjită spre lamă și nervuri orizontale în zona gurii. Dintre podoabe se remarcă brățările cu capete boante deschise de obicei neornamentate și cele cu capetele petrecute, coliere cu corpul torsionat și cu tortițele răsucite spiralic, fibulele în formă de ochelari și ulterior cele în formă de arc. Dintre vasele de bronz se remarcă reapariția situlelor de tip Kurd și a unor tipuri de vase noi. Specifice Ha C sunt unele piese de harnașament dintre care în mod deosebit se remarcă roțile mari de car cum sunt cele descoperite la Arcalia. În această etapă apar în bazinul Someșului Mare și primele obiecte de fier, care se vor înmulți în acest spațiu doar începând cu venirea populației scitice, în Ha D. Ceramica fazei a treia continuă majoritatea formelor și ornamentelor din etapa anterioară constatându-se o pondere mai mare a ceramicii grosiere. Schimbări semnificative se observă și la nivelul decorului, prin apariția unor elemente noi. Vasele bitronconice întâlnite și în fazele anterioare se regăsesc și acum, decorul fiind compus din caneluri pe diametrul maxim. Des întâlnite în faza a treia sunt vasele mari de provizii (tipul Id), vasele bitronconice de dimensiuni mici și medii care au în partea superioară caneluri orizontale (tipul If) și vase bitronconice fără decor cu butoni-apucători sub diametrul maxim care prefigurează ceramica hallstättiană târzie. Frecvente sunt și vasele de tip sac și borcan arse oxidant și nedecorate. Specifice perioadei sunt străchinile din varianta IIIa₂ și IIIb₄ decorate cu caneluri oblice scurte pe buză și mai ales cele din varianta IIIb₅ cu caneluri lungi, oblice și proeminente pe gură. Dintre castroane specifice sunt cele cu buza trasă spre interior din varianta IVa₃, din varianta Ivc₁ sau cele de formă bitronconică din varianta IVd₄ decorate cu linii în zig-zag și în registre de caneluri verticale și orizontale. Ceștile în formă de rinichi, varianta Ve₃, des întâlnită în faza anterioară, se regăsesc în faza a treia doar la începutul perioadei, caracteristice fiind cele tronconice și cele de tipul Vb sau cești plate de tipul Vd. În această etapă apar fructierele cu picior gol pe dinăuntru și decorate cu caneluri orizontale la exterior, fiind evolute din tipul IIIId. Pe lângă acestea notificări în repertoriul formelor se remarcă influențe venite dinspre mediul Basarabi atestat la sud de râul Mureș.

VII. Descoperiri cu caracter scitic

VII. 1. Morminte și necropole

Deși se întinde pe aproximativ 150 de ani, prezența acestei populații de origine răsăriteană, este cunoscută exclusiv din contexte funerare. Primele semnalări ale unor piese de tip scitic în nord-estul Transilvaniei provin din descoperiri întâmplătoare cum sunt cele de la Batoș „*Neue Halde*”, Dipșa „*Coasta*

Dipșei”, Năsal, Pinticu, Ocnîța, Comlod „*Pe Deal*”, Jeica. La aceste descoperiri mai vechi se adaugă cele provenite tot din descoperiri accidentale, dar care au beneficiat de o verificare de specialitate cum sunt cele de la Posmuș „*Mortila*”, Fântânița, Șopteriu „*La Curmătură*”, Batoș „*Lotul Dumbrava*”, Chiochiș „*Pe Clejă*”, Visuia „*Gurățele*”, Archiud „*Hânsuri*”.

Necropole scitice cercetate sistematic au fost descoperite la Băița „*La Jie*” în 1967 și 1970, unde V. Vasilev, prin cercetări sistematice a dezvelit 12 morminte, Budești-Fânațe „*Benișoara*” în 1974-1976, unde G. Marinescu a descoperit o necropolă scitică din cadrul căreia au fost cercetate sistematic 10 morminte de inhumație și au fost depistate urmele altor trei-patru morminte distruse anterior, Fântânele „*Dâmbul Popii*”, unde în 1974-1975, I. H. Crișan și colaboratorii au dezvelit în cadrul necropolei celtice și 10 morminte de inhumație cu inventar scitic, Mărișelu „*Coasta Domneștilor*” în 1975-1977, unde G. Marinescu, după un sondaj de verificare, a dezvelit prin cercetări sistematice 8 morminte.

VII. 2. Rit și ritual funerar

Ritul funerar predominant, la fel ca în descoperirile similare din Transilvania, atât în descoperirile accidentale cât și în cele sistematice este cel al inhumației. Morminte de incineratie au fost găsite la Mărișelu (M₈), la Băița (7 morminte) și la Șopteriu (M₁). În cele mai multe cazuri, defuncții sunt așezați în poziție întinsă pe spate și mai rar în poziție chircită. O situație specială s-a constatat la Mărișelu în cadrul M₆ unde a fost găsit un mormânt dublu bărbat/femeie. Orientarea era aceeași sau diferită, în cadrul unei singure necropole, destul de frecvent fiind orientați est-vest. Elemente ale ritualului funerar sunt constituite din coloranți naturali: ocru, realgar, cretă, rășină, cărbune sau cenușă. Frecvent este depusă ofrandă de carne în asociere cu un cuțitaș curb de fier.

VII. 3. Inventarul arheologic

În cadrul mormintelor scitice din Transilvania acesta se compune din ceramică, obiecte de uz gospodăresc (casnic), arme, piese de harnașament și podoabe, așezate după reguli bine stabilite și pe baza unor principii de natură magico-religioasă. Obiectele de port, podoabele și armele își păstrează în morminte poziția firească de purtare.

VII. 4. Datarea descoperirilor cu caracter scitic

Deși grupul scitic are o existență relativ scurtă (cca. 150 ani), descoperirile din nord-estul Transilvaniei prezintă diferențe între ele care permit o ierarhizare ce poate fi corelată cu descoperiri similare din toată Transilvania. Cele mai timpurii descoperiri de tip scitic din zona în discuție, cunoscute până în prezent, au fost făcute în necropola de la Budești-Fânațe ce pot fi datate la sfârșitul sec. VII și în primele decenii ale sec. VI î.e.n., urmate de cele de la Mărișelu din prima jum. a sec. VI î.e.n., Fântânele databile la mijlocul și a doua jum. sec. VI î.e.n. și în sfârșit, cele din necropola de la Băița care au fost datate la sfârșitul sec. VI și în prima jum. a sec. V î.e.n. În această schemă cronologică pot fi încadrate și descoperirile izolate sau cele provenite din cercetări mai restrânse, care de asemenea se eșalonează în timp de la cele arhaice (Posmuș, Visuia, Șopteriu, Dipșa, Chiochiș, Archiud) până la cele mai recente (Comlod, Ocnîța, Batoș). Faptul că ultimele vestigii de tip scitic pot fi datate cel mai târziu la mijlocul sec. V î.e.n. și că cele mai timpurii descoperiri de tip celtic din zonă (Archiud sau Fântânele) nu sunt mai vechi de mijlocul secolului IV î.e.n., dovedește că cele două populații nu au avut contact direct, fiind separate de o perioadă de cca. 100 de ani.

VIII. Metalurgia la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii bronzului

VIII. 1. Metalurgia bronzului

Maxima dezvoltare a metalurgiei bronzului, la fel ca în întreaga Transilvanie, se înregistrează în perioada Br D – Ha A. Amploarea practicării metalurgiei din această perioadă este reflectată prin numeroasele descoperiri de depozite și piese izolate. Este un fenomen ce se petrece înainte de venirea culturii Gáva, principalul argument fiind dat de faptul că până în prezent nici o piesă majoră de bronz descoperită în așezările cu ceramică neagră canelată specifice acestei culturi din Transilvania, nu se datează anterior de Ha B₁. Zona din nord-estul Transilvaniei la sfârșitul epocii bronzului este bine reprezentată de numeroase depozite de bronzuri: Agrieș „*Dosul Iederii*”, Căianu Mic „*Turcele*”, Cășeu (atribuit grupului Lăpuș), Coldău I, Ghinda „*Tufele lui Fogoroși*”, Perișor „*După Dâlme*”, Rebrîșoara I și II, Sâmboieni, Stupini „*Vătaștină*”, Uriu „*Miezuina*”.

Pietroasă” și numeroase piese izolate, majoritatea fiind atribuite culturii Wietenberg, faza târzie, dar unele putând aparține grupului Lăpuș și culturii Noua. Depozitele din această perioadă sunt alcătuite în general din piese întregi, de bună calitate și cu urme de folosire, fiind integrate în *seria Uriu-Domănești*.

Perioada Ha A și mai ales Ha A₁, reprezintă o etapă în care metalurgia bronzului atinge apogeul dezvoltării sale, acum fiind perioada în care Transilvania se manifestă ca un mare centru metalurgic pentru Europa centrală și de sud-est, piese produse în atelierele transilvănene fiind regăsite la mari distanțe. Specifice acestei perioade sunt marile *depozite-turnătorii*. Nord-estul Transilvaniei nu face excepție de la acest fenomen fiind reprezentat prin *depozitul-turnătorie* de la Dipșa „*La Buturugi*”, depozitul de la Țigău la care se mai pot adăuga și numeroasele piese izolate, aparținând *seriei Cincu-Suseni*, (Ha A₁).

Prelucrarea bronzului continuă și pe parcursul Hallstatt-ului timpuriu cu o dezvoltare mai accentuată în faza Ha B₁-B₂ (sec. X-IX î.e.n.) corespunzătoare seriilor de bronzuri Moigrad-Tăteu și Fizeșu Gherlei-Sângeorgiu de Pădure, fără să ajungă la nivelul perioadei anterioare (Ha A). Depozitele acestei perioade se caracterizează printr-o uniformitate de tipuri, dintre care unele continuă pe cele anterioare din faza Ha A, iar altele apar acum pentru prima dată (spade cu cupă la mâner, cazane cu atașe cruciforme, cești de tip, Kirkendrup și Fuchsstadt, situle de bronz). După această perioadă de relativă revigorare a metalurgiei bronzului începând cu faza Ha B₃, nivelul se reduce simțitor atât din punct de vedere cantitativ cât și calitativ. În perioada Hallstatt-ului timpuriu din nord-estul Transilvaniei, metalurgia bronzului este bine reprezentată prin depozitele descoperite la Blăjenii de Jos „*Pe Șes*”; Budești „*Hârtoape*”; Buza „*Dosul Țăpieșului*”; Ciceu-Corabia „*Măgura*”, Unguraș și Visuia „*La Țigla*” dar și prin numeroase piese descoperite izolat. Metalurgia bronzului continuă și pe parcursul Hallstatt-ului mijlociu acum fiind întâlnite obiecte deosebite cum sunt roțile de car de la Arcalia și colierele din depozitul de la Coldău.

Pentru nord-estul Transilvaniei prelucrarea bronzului continuă să ocupe un rol foarte important inclusiv la începutul Hallstatt-ului târziu, elocvent fiind pumnalul akinakes de bronz de la Posmuș „*Mortila*” sau combinația bronz-fier pentru pumnalele de la Mărișelu „*Coasta Domneștilor*” și Budești-Fânațe (M₆) De asemenea podoabele (oglinzi, cercei, inele, brățări) grupului scitic continuă să fie lucrate din bronz.

VIII. 2. Metalurgia aurului

Se află în strânsă legătură cu metalurgia bronzului, maxima sa dezvoltare fiind la sfârșitul epocii bronzului și mai ales în faza Ha A.

Cea mai importantă descoperire, din bazinul Someșului Mare, este brățara de aur de la Dipșa „*Hodaie*”. Descoperirea ei în aceeași secvență cronologică și în același loc cu depozitul de bronzuri, este o dovadă clară a bogăției și prosperității acestei comunități care avea în mod sigur un rol de centru regional. Pe lângă această piesă mai sunt amintite în literatura de specialitate și alte obiecte din aur care ulterior s-au pierdut, multe dintre ele având o datare largă Br D-Ha A.

Pe parcursul Hallstatt-ului timpuriu și mijlociu (Ha B-C), deși sunt comunități puternice cu fortificații și așezări întinse, până în prezent în nord-estul Transilvaniei nu a fost descoperit nici un artefact de aur datat în această perioadă.

Din mormintele scitice din nord-estul Transilvaniei provine o perlă de aur perforată transversal descoperită în 1966 într-un mormânt distrus la Gădălin și o faleră din aur, descoperită în M₁ al necropolei de la Băița

VIII. 3. Metalurgia fierului

Pentru spațiul din nord-estul Transilvaniei prezența fierului în Hallstatt-ul timpuriu (Ha B) nu este confirmată prin nici o descoperire, ceea ce nu dovedește însă că nu ar fi putut exista. Posibila prezență a obiectelor din fier în Ha B în cadrul descoperirilor din bazinul Someșului Mare trebuie interpretată ca un element insolit și de noutate, pentru comunități care erau profund atașate la metalurgia bronzului. De asemenea, această prezență trebuie legată doar de cultura Gáva, neputând fi anterioară Ha B. Pe parcursul Hallstatt-ului mijlociu (Ha C) este de presupus o prezență mai consistentă a unor obiecte din fier, tendință care este confirmată prin cele două piese descoperite la Coldău „*Varbă*”. În faza târzie a Hallstatt-ului fierul este mult mai bine reprezentat, dar acest avânt tehnologic nu se datorează unei evoluții interne a comunităților locale, ci reprezintă aportul tehnologic al unei noi populații care-i cunoștea calitățile anterior, din zona de unde migrează spre nord-estul Transilvaniei.

IX. Descoperiri arheologice legate de viața spirituală

IX. 1. Arta

Pe parcursul primei epoci a fierului manifestările artistice pot fi observate pe o parte din statuetele de lut zoomorfe, la care se remarcă o grijă deosebită pentru detalii. Acestea sunt realizate într-un stil naturalist, rustic și ușor schematizat în care, de multe ori se reușește redarea caracteristicilor anatomice de bază, fiind produse care se situează la granița dintre meșteșug și artă. Din nord-estul Transilvaniei se cunosc până în prezent două astfel de figurine descoperite la Stupini „*Fânațele Archiudului*” și una dintr-o descoperire izolată de la Visuia „*Școala Nouă*”. Arta se manifestă uneori și prin ornamentația bogată și deosebită de pe unele piese din metal sau ceramică, produse care astfel depășesc stadiul comun al unui simplu meșteșug. În motivistica ornamentală hallstattiană se remarcă caracterul geometric, aceasta fiind o continuare a vechilor tradiții autohtone din epoca bronzului. Dintre tehnicile de ornamentare folosite un rol prioritar l-a avut canelura de multe ori fiind precis și frumos executată. Modelele canelate țin cont de tectonica vaselor, pe unele exemplare remarcându-se modele combinate care scot în evidență preocupările artistice ale meșterului olar. Obiectele de aur sau bronz frumos decorate cu motive geometrice complicate erau obținute prin turnarea cu ajutorul „*cerii pierdute*” sau prin tehnica *au repoussé*. Pe lângă motivele geometrice (unghiuri, triunghiuri, zig-zag-uri, romburi, semicercuri, cercuri, spirale) redade pe piesele de metal, în mod deosebit atrage atenția reprezentarea unor protome de păsări acvatice (lebede sau rațe) și a unor simboluri solare (roți, discuri).

În perioada Hallstatt-ului târziu în spațiul intracarpatic, inclusiv o parte din nord-estul Transilvaniei se manifestă un nou grup de origine scito-iranice. Acum noile reprezentări sunt bazate pe stilul animalier de origine orientală, repertoriul motivistic fiind unul divers, vizând mai ales animale sălbatice (feline, păsări de pradă, cerbi, căprioare, iepuri), domestice cu un rol special pentru populațiile nomade (calul) sau fantastice (grifonul), acestea fiind redade în scene de vânatoare, de mișcare și luptă, adeseori în poziții contorsionate. Reprezentările animaliere apar numai pe obiecte de metal caracteristice populației scitice (oglinzi, aplici de tolbă, vârfuri de baldachin, pumnale de tip *akinakes*) fiind elemente străine mediului autohton.

IX. 2. Credințe

La sfârșitul epocii bronzului și în prima epocă a fierului se poate presupune existența unei concepții religioase bazate pe combinarea celor două elemente sacre, cerul (uraneanul) și pământul (chthonianul). În nord-estul Transilvaniei piesele din lut cu semnificație cultică sunt puține și reprezintă un stadiu incipient al cercetării în această zonă.

Comunitățile de tip Gáva erau populații de tip sedentar, cultul fertilității solului și fecundității animalelor având un rol esențial în viața lor spirituală. Cele mai frecvente elemente care ilustrează aceste practici sunt figurinele zoomorfe reprezentate de animale domestice în poziție statică. Figurinele nu reprezintă în sine obiecte de adorație ci sunt doar un instrument care însoțește practicile magico-rituale, având rol de a influența benefic sănătatea și reproducția turmelor de animale. În categoria pieselor cu semnificație cultică sunt și o serie de obiecte confecționate din lut, fusiforme, cu capetele subțiate și rotunjite, fiind mai late în partea centrală care este ornamentată cu creștături transversale. Descoperirea la Stupini, în cadrul aceleiași locuințe a figurinelor zoomorfe împreună cu cele fusiforme cu creastă, ne determină să le considerăm și pe acestea obiecte legate de viața spirituală. Legat în special de cultul fertilității sunt și descoperirile de depuneri votive de vase întregi, grâu carbonizat sau râșnițe rituale. În nord-estul Transilvaniei au fost identificate gropi rituale cu depuneri de ofrande sub formă de vase așezate întregi sau sparte ritual, precum cele de la Dej și Sărățel.

Datele privind cultul uranian legate de cer, aștrii și văzduh sunt mult mai puțin cunoscute, între acestea în mod sigur cultul solar ocupând un rol major. În epoca hallstattiană singurele obiecte care pot fi puse în legătură cu acest cult sunt reprezentările de roți cu spițe. În spațiul analizat putem aminti roțile din bronz cu patru spițe descoperite la Arcalia sau reprezentările pe vasele de bronz ale unor discuri sau cercuri spițate, cum sunt cele din depozitul de la Buza. În legătură cu cultul solar sunt și reprezentările de protome de păsări acvatice, simboluri care sunt puse în legătură cu Apollo. Pentru spațiul din nord-estul Transilvaniei exemple în acest sens sunt fragmentul unei amfore de tip *Gevelinghausen* descoperită în depozitul de la Buza și pandantivul descoperit în M₅ din necropola scitică de la Mărișelu.

În Hallstatt-ului târziu în nord-estul Transilvaniei se constată schimbări fundamentale și în privința credințelor și vieții religioase. Modificările se reflectă mai ales prin schimbarea ritului funerar prin trecerea de la incinerare la înmormântare. Pentru această perioadă practicile cu semnificații magico-rituale sunt cel mai bine

observate cu ocazia ceremoniei funerare desfășurată pe baza unui ritual precis. Un caz deosebit este reprezentat de M₆ descoperit în necropola de la Mărișelu „Coasta Domneștilor”, unde este practică o înmormântare dublă (bărbat/femeie) fiind posibil ca acest mormânt să fie rezultatul unor canoane religioase.

X. Considerații cronologice și istorice

Referitor la tabloul evoluției culturale din bazinul Someșului Mare în intervalul cuprins între sfârșitul epocii bronzului și prima epocă a fierului se constată existența a două perioade majore, respectiv Bronzul târziu și prima epocă a fierului (Hallstatt), la care se mai poate adăuga o secvență intermediară, de tranziție, reprezentată de perioada Ha A. Pe baza rezultatelor cercetării arheologice prezente, pentru fiecare dintre cele două perioade majore au fost identificate etape cu faze succesive de evoluție. Etapele și fazele lor nu sunt delimitate de bariere rigide, de multe ori acestea se întrepătrund, existând și situații când diferite faze evoluează în paralel în areale diferite din bazinul Someșului Mare.

În prima perioadă Bronzul târziu se întâlnesc două etape (I și II) reprezentând ultima etapă a culturii Wietenberg, respectiv evoluția culturii Noua, care la rândul ei prezintă două faze IIa și IIb. La acestea se mai poate adăuga pentru o zonă restrânsă situată la nord-vest de râul Someșul Mare și o posibilă prezență a grupului Lăpuș. Poziționarea geografică a teritoriului în discuție dar și bazele solide pe care le-au avut aceste comunități au asigurat pentru ambele culturi evoluții de lungă durată printre cele mai lungi din întreg spațiul intracarpatic, respectiv Br D pentru cultura Wietenberg și Ha A₁ pentru cultura Noua. În regiunea bazinului Someșului Mare principalul punct de sprijin pentru împărțirea acestei perioade în mai multe etape și faze este reprezentat de recenta cercetare arheologică de la Țigău „La Dâmburi” unde pentru prima dată pentru acest spațiu a fost identificată o stratigrafie relevantă care arată suprapunerea a două nivele aparținând Bronzului târziu. Prima etapă (I) a Bronzului târziu este reprezentată de ultima fază a culturii Wietenberg IV sau D, având ca element caracteristic o ceramică de bună calitate decorată cu un ornament nou sub forma împunsăturilor succesive în canal lat (*breite Absatzstich*) la care se adaugă elemente de decor rezultat al unor influențe și „importuri” venite dinspre mediul Otomani III, ulterior Cehăluț și Suciul de Sus. A doua etapă (II) a Bronzului târziu este legată de apariția și evoluția culturii Noua și raportul pe care l-a avut aceasta cu ultimii purtători ai culturii Wietenberg. În urma corelării tuturor datelor și în stadiul actual al cercetării au putut fi diferențiate două faze IIa și IIb. Prima dintre ele (IIa) a putut fi mai bine observată pe baza situației stratigrafice identificate la Țigău „La Dâmburi”, informații care corelate cu rezultatele cercetării din alte așezări contemporane din bazinul Someșului Mare, au confirmat existența unei faze de sinteză între elementele de tip Wietenberg și Noua caracterizate printr-un material ceramic amestecat cu trăsături ale ambelor culturi, cu o pondere mai mare pentru cele de tip Noua. A doua fază IIb este reprezentată de așezări și necropole care aparțin culturii Noua, în care nu se mai regăsesc elemente de tip Wietenberg și au un anumit decalaj cronologic față de faza anterioară. În această primă perioadă Br D și Ha A₁ se remarcă maxima dezvoltare a metalurgiei bronzului și aurului în întreaga Transilvanie, fenomen general confirmat și în bazinul Someșului Mare prin numeroase descoperiri de piese izolate și depozite de bronzuri.

În stadiul actual al cercetării considerăm că începutul Bronzului târziu în bazinul Someșului Mare, reprezentat prin etapa I (Wietenberg IVa) are loc cândva în jurul datei de 1450 î.e.n. și continuă să evolueze în unele zone până la început de sec. XIII î.e.n., pe parcursul fazei Reinecke Br C₂/D, aproximativ a doua jumătate a sec. XV – sf. XIV / încep. XIII î.e.n. cu decalaje cronologice în funcție de zone. La nord de Someșul Mare faza I, foarte probabil evoluează și la început de Br D (sec. XIII î.e.n.) în timp ce în zona sudică și centrală a regiunii aceasta are o evoluție mai scurtă care încetează înainte de începutul perioadei Br D. A doua etapă a Bronzului târziu se poate data de la limita fazelor Reinecke C/D și până la sfârșitul fazei Ha A₁, cu diferențe regionale. Pentru prima fază IIa se poate presupune o prezență a purtătorilor culturii Noua în zona centrală și mai ales de sud (Câmpia Transilvaniei) încă din a doua jumătate a Br C, în timp ce sfârșitul unor așezări în cazuri izolate poate fi chiar și la început de Ha A₂.

Perioada Ha A reprezintă o etapă de tranziție spre primă epocă a fierului, putând fi împărțită în două secvențe. O primă etapă reprezentând Ha A₁ pentru zona sudică și centrală a teritoriului aparține culturii Noua, în timp ce în zona nord-vestică se poate presupune o prezență a unor comunități aparținând grupului Lăpuș. La acestea se mai adăuga unele influențe venite dinspre grupul Cugir-Band, elemente care sunt încă insuficient confirmate arheologic pentru a putea afirma posibilitatea existenței unei faze de tip Cugir-Band interpusă între

elementele Noua și Gáva. A doua etapă este legată de apariția primelor elemente ale culturii Gáva sesizate începând, cel mai devreme, din a doua jumătate a Ha A₂.

A doua mare perioadă este reprezentată de prima epocă a fierului al cărei început în bazinul Someșului Mare se poate plasa pe la 1050/1000 î.e.n. Această perioadă a fost împărțită în trei etape, respectiv etapa timpurie sau Hallstatt-ul timpuriu care la rândul ei având două faze I și II, etapa mijlocie sau Hallstatt-ul mijlociu și etapa târzie sau Hallstatt-ul târziu cu două faze. Din punct de vedere cultural primele două etape aparțin culturii Gáva, în timp ce etapa a treia aparține orizontului cu descoperiri de tip scitic.

La fel ca și în alte zone ale Transilvaniei intracarpatică în bazinul Someșului Mare răspândirea culturii Gáva s-a realizat direct din zona Tisei superioare, în a doua sa fază de evoluție Gáva II, începând cu a doua jumătate a Ha A₂. În lipsa unei așezări care să prezinte cel puțin două nivele și o stratigrafie verticală relevantă, reconstituirea evoluției culturii Gáva-Holíhrady în bazinul Someșului Mare trebuie să țină cont de cele mai apropiate repere stratigrafice și cronologice care sunt așezările de la Mediaș (I-II) și Teleac (I-III) în paralel cu orizonturile identificate la Grănicești, Mahala (III-IV) și Somotor (I-II). Delimitările fazelor s-au făcut mai ales pe baza ceramicii la care se adaugă și unele piese de metal.

În bazinul Someșului Mare prima etapă reprezentată de Hallstatt-ului timpuriu are în componența sa două faze succesive, respectiv faza I datată în a doua jumătate/sfârșit de Ha A₂ – Ha B₁ (sf. sec. XI – X î.e.n.) și faza II încadrată în Ha B₂ – ½ Ha B₃ (sec. IX – ½ sec. VIII î.e.n.). Faza I a Hallstatt-ului timpuriu din bazinul Someșului Mare corespunde cu apariția primelor comunități de tip Gáva răspândite direct din zona Tisei superioare, ce presupune o deplasare de populații intrusive. Aceste populații pătrunse în etape dinspre vest pe culoarul Someșului se așează în teritorii stăpânite anterior de comunitățile de tip Noua, un raport între cele două culturi nefiind observat arheologic. În stadiul actual al cercetării se poate afirma că pătrunderea primelor comunități de tip Gáva s-a efectuat într-o secvență cronologică când comunitățile de tip Noua erau dispărute. Caracteristic acestei prime faze este ceramica care prezintă elemente arhaice, preluate din zona de origine care nu se vor mai regăsi în etapele următoare. În faza II se remarcă o prezență și mai mare a comunităților de tip Gáva, din această fază fiind majoritatea așezărilor deschise identificate în bazinul Someșului Mare. Schimbări semnificative se produc și în tehnologia și tipologia elementelor de cultură materială, acum manifestându-se generalizarea ceramicii exclusiv canelate prin apariția de tipuri noi care în mare parte se vor menține și pe parcursul fazei următoare, dar și prin piese de bronz care prezintă trăsături noi față de faza anterioară. Pe parcursul Hallstatt-ului timpuriu se remarcă și o bună dezvoltare a metalurgiei bronzului mai ales la începutul perioadei în Ha B₁, fără să atingă însă nivelul anterior din Ha A.

A doua etapă a primei epoci a fierului corespunde Hallstatt-ului mijlociu, reprezentând faza III din evoluția culturii Gáva din bazinul Someșului Mare, care corespunde celei de-a doua jumătăți a Ha B₃-Ha C, respectiv a doua jumătate a sec. VIII – VII î.e.n. Schimbările din planul socio-politic sunt observate cel mai bine în modificările survenite asupra habitatului, în această fază, apar marile fortificații de refugiu. Schimbările față de etapa anterioară sunt vizibile și la nivelul culturii materiale, în aspectul general al ceramicii prin apariția de tipuri și ornamente noi, dar mai ales în cadrul inventarului metalic acum fiind sesizată o tendință de miniaturizare a celturilor, apariția unor noi obiecte de bronz (coliere torsionate cu capete spiralice, brățări cu capetele petrecute, piese de harnașament de influență răsăriteană, revenire a situlelor de bronz de tip Kurd) toate reflectând o perioadă de profunde schimbări cu influențe venite atât dinspre vest din mediul illir și central-european cât și dinspre est din orizontul prescitic. La fel ca și în alte zone, în bazinul Someșului Mare această etapă reprezintă ultima manifestare a fenomenului depunerilor de bronzuri. Acum apar și primele obiecte din fier acestea reprezentând mai mult niște apariții insolite, fierul devenind mai frecvent doar în Hallstatt-ul târziu.

A treia etapă a primei epoci a fierului reprezintă Hallstatt-ul târziu identificat în partea centrală și de sud a bazinului Someșului Mare, prin descoperiri de tip scitic, datată de la începutul sec. VI – ½ sec. V î.e.n. Această etapă poate fi la rândul ei separată în două faze, respectiv faza I mai timpurie datată în prima jumătate a sec. VI î.e.n. (600-550 î.e.n.) și faza II care cuprinde descoperirile mai târzii din a doua jumătate a sec. VI – ½ sec. V î.e.n. (550- cca. 450 î.e.n.). Caracteristica principală a etapei a treia constă în apariția unei noi populații de origine scito-iranică, care este diferită sub toate aspectele (mod de viață, rit și ritual funerar, inventar metalic, artă și credințe) de etapa și populațiile anterioare, motiv pentru care caracterul său alogen nu ar trebui pus la îndoială. Prima fază (I) este caracterizată prin descoperiri funerare în care majoritar este ritul inhumăției, inventarul funerar fiind bine reprezentat. Specifice acestei etape sunt piesele care au datări timpurii care sugerează un nivel socio-economic de bunăstare și prosperitate. A doua fază este caracterizată prin apariția alături de ritul inhumăției într-o proporție mai mare și a ritului incinerăției, ajungând ca la sfârșitul evoluției

grupului scitic din prima jumătate a sec. V î.e.n. proporția să fie inversată în favoarea incinerăției. De asemenea, se remarcă modificări și în privința inventarului funerar, akinakes-urile de tip Posmuș și cele de bronz dispar complet, acum fiind caracteristice cele din fier neornamentate, se înmulțesc piesele din fier inclusiv podoabe, apar oglinzile cu mâner lung, ceramica prezintă forme și tipuri comune în general slab ornamentate sau neornamentate. În stadiul actual al cercetării sfârșitul grupului scitic din Transilvania este pus pe seama asimilării sale în masa autohtonilor, principalul argument folosit fiind schimbarea ritului de înmormântare prin trecerea la incinerăție.

În evoluția istorică a primei epoci a fierului pot fi diferențiate două etape majore care prezintă caracteristici particulare și sunt rezultatul activității unor grupuri de populații cu trăsături diferite. Într-o primă etapă pe parcursul Hallstatt-ului timpuriu și mijlociu factorul principal este reprezentat de comunitățile de tip Gáva, continuatoare a vechilor tradiții și racordate mai ales la influențele vestice și sud-vestice și o a doua etapă pe parcursul Hallstatt-ului târziu când factorul principal este îndeplinit de o nouă populație de tip semi-nomad cu certe legături și influențe orientale.

În ceea ce privește modul de viață populațiile de tip Gáva practică o economie mixtă bazată pe creșterea animalelor și cultivarea cerealelor, la care se mai adaugă activități complementare de asigurare a hranei cum sunt vânătoarea și culesul. La acestea se mai adaugă practicarea unor meșteșuguri casnice (tors, țesut, împletit) dar și unele care necesită un grad mare de specializare realizate de meșteri metalurghi sau olari. În contrast cu evoluția anterioară, pentru populația de origine scito-iraniană o importanță economică deosebită o are vânătoarea, care era intens practică și asigura o mare parte din hrana. Agricultură avea probabil un rol minor doar de completare a alimentației. Acest mod de viață bazat pe păstorit și vânătoare este specific populațiilor de stepă, prezent la toate populațiile de acest gen. Din punct de vedere al materialului arheologic se remarcă utilizarea fierului pe o scară mai largă mai ales pentru arme și piese de harnașament și a bronzului pentru podoabe, deși acesta a fost folosit la început și pentru arme.

Comunitățile de tip Gáva au fost considerate de cei mai mulți cercetători ca aparținând neamurilor tracice, cei din spațiul analizat făcând parte din ramura tracilor nordici. Pentru populația de la sfârșitul primei epoci a fierului cele mai multe păreri susțin că aceasta este de origine scito-iranică ajunsă în Transilvania prin intruziune.

Bibliografie selectivă

- Alexandrescu 1966, A. D. Alexandrescu, *Die Bronzeschwerter aus Rumänien*, în **Dacia** N.S., X, 1966, p. 117-189.
- Andrițoiu 1992, I. Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, **BiblThrac**, II, București, 1992.
- Andrițoiu, Vasiliev 1993, I. Andrițoiu, V. Vasiliev, *Câteva considerații privind cultura Noua în Transilvania*, în **Apulum**, 27-30, 1990-1993, p. 121-146.
- Bader 1978, T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978.
- Bader 1983, T. Bader, *Die Fiebeln in Rumänien*, în **PBF**, XVI, 6, München, 1983.
- Bader 1991, T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*, în **PBF**, IV, 8, Stuttgart, 1991.
- Bejinariu 2001, I. Bejinariu, *Considerații privind sfârșitul culturii Wietenberg la vest de M-ții Meseș*, în **RB**, XV, 2001, p. 21-32.
- Bejinariu, Lakó 1996, I. Bejinariu, E. Lakó, *Despre sondajul arheologic de la Cehei punctul „Mesig” (1987)*, în **ActaMP**, 20, 1996, p. 11-33.
- Bejinariu, Lakó 2000, I. Bejinariu, E. Lakó, *Contribuții la cunoașterea bronzului târziu din nord-vestul Rămâniei. Așezarea de la Crasna*, în **ActaMP**, XXIII/1, 2000, p. 153-184.
- Boroffka 1994, N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, **UPA**, 19, Bonn, 1994.
- Boroffka 2002, N. Boroffka, *Mormântul hallstattian de la Batoș (jud. Mureș)*, în **Angustia**, VII, 2002, p. 233-240.
- Cavruc 1996, V. Cavruc, *Câteva considerații privind originea culturii Noua*, în **Angustia**, 1, 1996, p. 67-78.
- Chidioșan 1980, N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980.
- Chidioșan, Emödi 1982, N. Chidioșan, I. Emödi, *Grupul cultural Igrîța de la sfârșitul epocii bronzului*, în **Crisia**, 12, 1982, p. 61-86.
- Ciugudean 1994, H. Ciugudean, *The Hallstatt A period in central Transilvania*, în **Early Hallstatt Period**, 1994, p. 25-40.
- Ciugudean 1997, H. Ciugudean, *Cercetări privind epoca bronzului și prima epocă a fierului în Transilvania*, în **BiblMusApulensis**, VII, 1997, p.135-219.
- Ciugudean, Aldea 2005, H. Ciugudean, I. Al. Aldea, *Der Bronzefund von Cugir, Kr. Alba, und seine Beziehungen zu den spätbronzezeitlichen Kulturphänomenen Siebenbürgens*, în **BronzefRum**. II, 2005, p. 95-132.
- Ciugudean, Luca, Georgescu 2006, H. Ciugudean, S.A. Luca, A. Georgescu, *Depozitul de bronzuri de la Dipșa*, **BiblBrukenthal**, V, Sibiu, 2006.
- Členova 1967, N. L. Členova, *Proischoždenie i rannaja istorija plemen tagarskoj kul'tury*, Moskva, 1967.

- Crișan 1965, I. H. Crișan, *Once more about the scythian problem in Transylvania*, în **Dacia**, N.S., IX, 1965, p. 133-145.
- Crișan 1969, I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică (Cu privire specială la Transilvania)*, București, 1969.
- Crișan 1970, I. H. Crișan, *Necropola de incinerare, aparținând culturii Wietenberg-Sighișoara de la Bistrița*, în **MCA**, 9, 1970, p. 137-160.
- David 2002, W. David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*, în **BiblMusApulensis**, XVIII, Alba Iulia, 2002.
- Dănilă 1956, Șt. Dănilă, *Descoperiri scitice la Posmuș*, în **ActaMuz**, II, 1956, p. 81-85.
- Dănilă 1975, Șt. Dănilă, *Depozitul de bronzuri de la Stupini (jud. Bistrița-Năsăud)*, în **SCIVA**, 26, 2, 1975, p. 225-229.
- Dănilă 1976, Șt. Dănilă, *Depozitul de bronzuri de la Visuia (com. Sânmihaiu de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud)*, în **SCIVA**, 27, 1, 1976, p. 61-75.
- Dergačev, Bočkarev 2006, V. Dergačev, V. Bočkarev, *Secerile de metal din epoca bronzului târziu din Europa de est*, Iași, 2006.
- Dumitrescu 1974, V. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, Ed. Meridiane, București, 1974.
- Emödi 1980, I. Emödi, *Necropola de la sfârșitul epocii bronzului din peștera Igrîța*, în **SCIVA**, 31, 2, 1980, p. 229-273.
- Ferenczi 1965a, Șt. Ferenczi, *Câteva considerații asupra problemei cetăților de pământ din Transilvania și din părțile mărginașe*, în **Apulum**, V, 1965, p. 115-125.
- Ferenczi 1965b, Șt. Ferenczi, *Cimitirul „scitic” de la Ciumbrud (I)*, în **ActaMN**, II, 1965, p. 77-104.
- Florescu 1964, A. C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, în **ArhMold**, II-III, 1964, p. 143-216. (extras)
- Florescu 1991, A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, în **CCDJ**, 9 **BiblThrac** 1, 1991.
- Gawlik 1997-1998, A. Gawlik, *Zur Genese der Skythischen dolche vom Posmuș-Typ aus Siebenbürgen*, în **ActaArchCarpath.**, XXXIV, 1997-1998, p. 25-35.
- Gogâltan 1993, F. Gogâltan, *Vases de bronze réparés (Ha A-B)*, în **EphNap**, III, 1993, p. 7-23.
- Gogâltan 2000, F. Gogâltan, *Aspecte privind metalurgia bronzului în Bazinul carpatic. Ciocanele și nicovalele cu toc de înmănușare din România – Aspekte der Bronzeverarbeitung im Karpatenbecken. Die Tüllenambosse aus Rumänien*, în **EphNap**, 9-10, 1999-2000, p. 5-59.
- Gogâltan 2001, F. Gogâltan, *The Settlement of Cășeiu and some Problems concerning the Late Bronze Age in the Center and Northern Transylvania*, în **BiblMarmația** 1, Baia-Mare, 2001, p. 191-214.
- Gogâltan 2009, F. Gogâltan, *A Late Bronze Age dwelling at Iernut-Sfântu Gheorghe „Monument”, Mureș country*, în *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin, International Colloquium Târgu-Mureș 24-26 October 2009*, p. 103-141.
- Gogâltan, Cociș, Paki 1992, F. Gogâltan, S. Cociș, A. Paki, *Săpăturile de salvare la Cluj-Becaș 1989*, în **EphNap**, 2, 1992, p. 7-17.

- Gumă 1993, M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, **BiblThrac**, IV, București, 1993.
- Hansen 1994, S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierung während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*, în **UPA** 21, Bonn, 1994.
- Hansen 2005, S. Hansen, *Noi cercetări asupra metalurgiei epocii bronzului în sud-estul Euepei*, în **BronzeRum**. II, T. Soroceanu, Bistrița/Cluj-Napoca, 2005, p. 301-315.
- Hänsel 1968, B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittlerern Bronzezeit im Karrpatenbecken I-II*, în **BAM**, 7, Bonn, 1968.
- Horedt 1960a, K. Horedt, *Die Wietenbergkultur*, în **Dacia**, N.S., 4, 1960, p. 107-137.
- Horedt 1960b, K. Horedt, *Skifskie nachodki v Komlode*, în **Dacia**, N.S., 4, 1960, p. 481-488.
- Horedt 1963, K. Horedt, *Hallstättische tierfiguren aus Lechința de Mureș (Rayon Luduș)*, în **Dacia**, N.S., VII, 1963, p. 527-534.
- Ilinskaja 1968, V. A. Ilinskaja, *Skify dneprovskogo lesostepnogo levoberež' ja*, Kiev, 1968.
- Kacsó 1987, C. Kacsó, *Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suci de Sus- Kultur*, în **Dacia**, N.S., 31, 1987, p. 51-75.
- Kacsó 2003, C. Kacsó, *Descoperiri Wietenberg la Lăpuș*, în **MemNC**, Oradea, 2003, p. 77-99.
- Kacsó 2004, C. Kacsó, *Mărturii arheologice*, seria Colecții Muzeale I, Baia-Mare, 2004.
- Kacsó 2007, C. Kacsó, *Descoperiri de bronzuri din nordul Transilvaniei (I). Colecția Ferenc Floth*, în **StCercetM**, 2, Baia-Mare, 2007.
- Kemenczei 1982, T. Kemenczei, *Die Siedlungsfunde der Gáva-Kultur aus Nagyálló*, în **FoliaArch**, 33, 1982, p. 73-95.
- Kemenczei 1984, T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, în **ActaArhHung**, 51, 1984.
- Lazăr 1995, V. Lazăr, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Târgu-Mureș, 1995.
- László 1973, A. László, *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu*, în **SCIV**, 4, 1973, p. 575-609.
- László 1975, A. László, *Începuturile metalurgiei fierului pe teritoriul României*, în **SCIVA**, 26, 1975, p. 17-39.
- László 1993, A. László, *Dates radiocarbonees et chronologie de la civilisation Noua-SabatinovkaCoslogeni*, în **CCDJ**, 10, 1993, p. 24-42.
- László 1994, A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, în **BiblThrac**, VI, Buc. 1994.
- László 1997, A. László, *Datarea prin radiocarbon în arheologie*, București, 1997.
- Marinescu 2003a, G. Marinescu, *Cercetări arheologice în județul Bistrița-Năsăud, vol. I*, Bistrița, 2003.
- Marinescu 2003b, G. Marinescu, *Cercetări arheologice în județul Bistrița-Năsăud, vol. II*, Bistrița, 2003.
- Marțian 1920, I. Marțian, *Repertoriul arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920.
- Meljukova 1964, A. I. Meljukova, *Vooruženie skifov*, Arheologija Moskva, 1-4, 1964.

- Meljukova 1979, A. I. Meljukova, *Skifija i frakijiskij mir*, Moskva, 1979.
- Morintz 1978, S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, în **Biblarh** 34, București, 1974.
- Morintz 1987, S. Morintz, *Noi date și probleme privind perioadele hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag)*, în **TD**, VIII, 1987, p. 39-72.
- Moscalu 1983, E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București 1983.
- Moscalu, Beda 1988, E. Moscalu, C. Beda, *Bujoru. Un tumul cu car-cazan votiv aparținând culturii Basarabi*, în **TD**, IX, 1988, p. 23-47.
- Mozsolics 1967, A. Mozsolics, *Brozefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapest, 1967.
- Mozsolics 1973, A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest, 1973.
- Mozsolics 2000, A. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Búkszentlászló*, în **PAS** 17, Kiel, 2000.
- Müller-Karpe 1959, H. Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Berlin, 1959.
- Németi 1990, I. Németi, *Contribuții la cunoașterea sfârșitului epocii bronzului din nord-vestul României*, în **SCIVA**, 1990, p. 19-54.
- Németi 1999, I. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*, în **BibThrac** XXVIII, București, 1999.
- Nestor, Zaharia 1961, I. Nestor, E. Zaharia, *Săpăturile de la Mediaș*, în **MCA**, VII, 1961, p. 171-178.
- Pankau 2004, C. Pankau, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaș*, în **UPA**, 109, Bonn, 2004.
- Pare 1998, Ch. F. E. Pare, *Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil I: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.-8. Jahrhundert v. Chr.)*, în **JahrbRGZM** 45, Mainz, 1998 (1999).
- Patay 1976, P. Patay, *Vorbericht über die Ausgrabungen zu Poroszló-Aponhát*, în **FoliaArch**, XXVII, 1976, p. 193-202.
- Patek 1968, E. Patek, *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, în **ActaArchHung**, 44, 1968.
- Pârvan 1926, V. Pârvan, *Getica. O potoistorie a Daciei*, București, 1926.
- Petrescu-Dâmbovița 1977, M. Petrescu-Dâmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, **Biblarh**, 30, București, 1977.
- Popescu 1956, D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania (IV). Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană*, în **MCA**, II, 1956, p. 196-250.
- Popescu, Vulpe 1982, E. Popescu, Al. Vulpe, *Nouvelles découvertes du Type Ferigile*, în **Dacia**, N.S., XXVI, 1982, p. 77-114.
- Roska 1942, M. Roska, *Erdély régészeti repertóriumai I. Óskor. Thesaurus antiquitatum transsilvanicarum*, Tom I, Kolozsvár, 1942.

- Rotea 1994, M. Rotea, *Penetrația culturii Otomani în Transilvania. Între realitate și himeră*, în **Apulum**, 31, 1994, p. 39-57.
- Rotea 2009, M. Rotea, *Pagini din preistoria Transilvaniei Epoca Bronzului*, Cluj-Napoca, 2009.
- Rusu 1963, M. Rusu, *Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*, în **Dacia**, N.S., VII, p. 177-210.
- Rusu 1972, M. Rusu, *Considerații asupra metalurgiei aurului din Transilvania în Bronz D și Hallstatt A*, în **ActaMN**, IX, 1972, p. 29-57.
- Rusu, Chițu 1982, M. Rusu, L. Chițu, *Depozitul de la Aiud și problema marilor ateliere de prelucrarea bronzului din Transilvania*, în **Apulum**, XX, 1982, p. 33-51.
- Sava 2002, E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dneestr und Westkarpaten*, în **PAS** 19, Kiel, 2002.
- Smirnova 1974, G. I. Smirnova, *Complexele de tip Gáva-Holíhrady – o comunitate cultural istorică*, în **SCIVA**, 25, 3, 1974, p. 359-380.
- Soroceanu 1995, T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în **BronzefRum. I**, T. Soroceanu (Hrsg.), Berlin 1995, p. 15-80.
- Soroceanu 2005, T. Soroceanu, *Zur zeitlichen Heimat des Eimerpaares vom Kurd-Typ aus Brâncovenești, Siebenbürgen, Rumänien*, în **BronzefRum. II**, T. Soroceanu (Hrsg.), Bistrița/Cluj-Napoca, 2005, p. 429-476.
- Soroceanu 2008, T. Soroceanu, *Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien / Vasele de metal prescitate de pe actualul teritoriu al României*, în **BronzefRum. III**, Bistrița/Cluj-Napoca, 2008.
- Soroceanu, Retegan 1981, T. Soroceanu, A. Retegan, *Neue spätbronzezeitliche Funde im Norden Rumäniens*, în **Dacia**, N. S., 25, 1981, p. 195-229.
- Stoia 1993, A. Stoia, *Probleme de tehnologie a metalurgiei fierului în Hallstattul românesc*, în **SCIVA**, 44, 4, 1993, p. 325-358.
- Szabó 2004, V.G. Szabó, *Houses, settlements and settlement structures in the Tisza Region of the Late Brronze Age (Periods BD, HA, HB)*, în **ΜΩΜΟΣ II**, Debrecen 2004, p. 137-170.
- Székely 1966a, Z. Székely, *Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, 1966.
- Székely 1966b, Z. Székely, *Beiträge zur Kenntnis der Früh-Hallstattzeit und zum Gebrauch des Eisens in Rumänien*, în **Dacia**, N.S., X, 1966, p. 209-219.
- Ursuțiu 2002, A. Ursuțiu, *Etapa mijlocie a primei epoci a fierului în Transilvania (cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș)*, Cluj-Napoca, 2002.
- Vasić 1999, R. Vasić, *Die Fibeln in Zentralbalkan (Vojvodina, Serbia, Kosovo und Makedonien)*, în **PBF** XIV, 12, Stuttgart, 1999.
- Vasiliev 1972, V. Vasiliev, *Necropola scitică de la Blaj. Legăturile inventarului și ritului funerar cu necropolele scitice de la nordul Mării Negre*, în **Apulum**, X, 1972, p. 19-64.
- Vasiliev 1976, V. Vasiliev, *Necropola de la Băița și problema tracizării enclavei scitice din Transilvania*, în **Marisia**, VI, 1976, p. 49-84.
- Vasiliev 1980, V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980.

- Vasiliev 1983, V. Vasiliev, *Probleme ale cronologiei Hallstattului în Transilvania*, în **ActaMN**, XX, 1983, p. 33-57.
- Vasiliev 1995a, V. Vasiliev, *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie*, în **BiblThrac** XII, 1995.
- Vasiliev 2004, V. Vasiliev, *Despre grupul cultural Igrîța*, în **ActaMP**, XXVI, p. 133-140.
- Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991, V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca, 1991.
- Vlassa 1973, N. Vlassa, *Săpăturile arheologice de la Coldău (jud. Bistrița-Năsăud)*, în **ActaMN**, 10, 1973, p. 11-37.
- Vlassa 1982, N. Vlassa, *O rectificare necesară. Despre poziția cronologică a două piese de fier de la Coldău*, în **Apulum**, 20, 1982, p. 65-73.
- Vulpe 1967, Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigele*, București, 1967.
- Vulpe 1970, Al. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, **PBF**, IX, 2, München, 1970.
- Vulpe 1984, Al. Vulpe, *Descoperiri hallstattiene din zona Aiudului*, în **TD**, 5, 1984, p. 36-63.
- Vulpe 1990, Al. Vulpe, *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, în **PBF**, VI, 9, München, 1990.
- Vulpe, Petrescu-Dâmbovița 2001, Al. Vulpe, M. Petrescu-Dâmbovița, *Epoca metalelor. Epoca Bronzului*, în **IstRom** 2001, p. 211-294.
- Vulpe, László Petrescu-Dâmbovița 2001, Al. Vulpe, A. László, M. Petrescu-Dâmbovița, *Epoca metalelor. Prima epocă a fierului*, în **IstRom** 2001, p. 294-378.
- Wanzek 1989a, B. Wanzek, *Die Gußmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa*, **UPA** 2, Bonn, 1989.
- Wesse 1990, A. Wesse, *Die Ärmchenbeile der Alten Welt. Ein Betrag zum Beginn der Eisenzit im östlichen Mitteleuropa*, **UPA** 3, Bonn, 1990.